

Чарноў, С. В. Рускія землі Вялікага княства Літоўскага ў адносінах да Маскоўскай дзяржавы і Польскага каралеўства: замежныя краніцы XVI – пачатку XVII ст. / С. В. Чарноў // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 2 / Рэдкал.: С. М. Ходзін (адказ. рэд.) і інш. – Мн.: БДУ, 2005. – С. 233–240

С. В. Чарноў

**РУСКІЯ ЗЕМЛІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА
Ў АДНОСІНАХ ДА МАСКОЎСКОЙ ДЗЯРЖАВЫ
І ПОЛЬСКАГА КАРАЛЕЎСТВА:
ЗАМЕЖНЫЯ КРЫНІЦЫ XVI — ПАЧАТКУ XVII ст.**

Вельмі важнай праблемай узаемаадносін Маскоўскай Русі і Польскага каралеўства XVI — пачатку XVII стагоддзя была праблема вызначэння дзяржаўнай прыналежнасці заходнерускіх земляў, уваходзіўшых у склад ВКЛ і разам з ім далучаных да Рэчы Паспалітай. Гэтая праблема ляжала ў аснове большасці тагачасных канфліктаў Маскоўскай і Польскай дзяржаў. Супярэчэнні, закладзеныя ў тэя часы, у наступны перыяд адыгралі вялікую ролю ў развіцці руска-польскіх адносін, паўплывалі яны і на сітуацыю ва Усходняй Еўропе ў цэлым. Вось чаму трэба працягваць даследаванне гэтага пытання.

Адным з важных момантаў гэтай праблемы было абгрунтаванне праў той ці іншай дзяржавы на займаемыя ёй землі. Як вядома, намагаючыся адлучыць якую-небудзь вобласць ад суседняй дзяржавы, захопнікі часта звярталіся да гісторыі, даказваючы, што гэтая вобласць належала ім раней, і зараз, вяртаючы яе, яны толькі аднаўляюць свае правы. Але ўсё ж, чые прэтэнзіі ў даным выпадку былі больш абгрунтаванымі — польскія альбо маскоўскія? Не прэтэндуючы на вычарпальны адказ, можна зрабіць спробу прааналізаваць некаторыя гістарычныя крыніцы па ўказаным перыядзе і ў нейкай ступені даведацца пра меркаванні сучаснікаў аб тым, што прадстаўлялі сабою рускія землі ВКЛ ў XVI—пачатку XVII ст., і аб тым, які народ жыў на гэтых землях у той час.

У ліку першакрыніц па гэтым пытанні асаблівае месца займаюць сведчанні іншаземцаў, па тых ці іншых прычынах наведваў шых Масковію, Літву і Польшчу на працягу названага перыяду. Іх думкі

і меркаванні значны тым, што яны назіралі за развіццём падзей як бы з боку, і, звычайна, яны больш аб'ектыўныя, чым рускія і польска-літоўскія аўтары; з другога боку, цэннымі могуць аказацца таксама і сведчанні палякаў, ліцвінаў і рускіх, прыведзеныя ў параўнанні з імі. Многія з наведваўшых у той час рускія землі іншаземцаў, пакінуўшых звесткі пра свае падарожжы, аддалі ў іх месца апісанню краіны, яе насельніцтва, прыроды і інш. Ёсць у іх цікавыя звесткі і па пастаўленым пытанні.

Перш за ўсё трэба даведацца, дзе па меркаванні іншаземных аўтараў праходзіла заходняя мяжа рускіх земляў. Цікава таксама разгледзець, як змянялася гэтае меркаванне з цягам часу. Для адказу на гэтыя пытанні разгледзем спачатку мемуары наступных аўтараў, назіраўшых за развіццём падзей у рускіх землях у пачатку і напрыканцы даследваемага перыяду — М. Мяхоўскага, С. Герберштайна, Д. Флетчара і Ж. Маржарата.

Пра Расію пачатку XVI стагоддзя распавядаюць польскі вучоны і дыпламат Мацвей Мяхоўскі, складальнік «Трактату аб дзвюх Сарматыях», і пасланік Свяшчэннай Рымскай Імперыі пры маскоўскім двары Сігізмунд Герберштайн, даўшы апісанне Расіі ў сваіх «Запісках». Мяхоўскі, апісваючы «Русію», лаканічна адзначае, што з захаду яна абмежавана Польшчай¹. (Цікава, што Польскае каралеўства на мяжы XV—XVI стст. яшчэ не мела адзінай мяжы з Маскоўскай Руссю; значыць, аўтар кажа пра мяжу Польшчы і рускіх земляў Вялікага княства Літоўскага.) Герберштайн дае больш падрабязнае апісанне межаў рускіх земляў (ён таксама выкарыстоўвае тэрмін «Русія»). Па яго назіранні, мяжа Русіі з заходнімі краінамі ідзе ад «паўночнага мора» уздоўж шведскіх уладанняў, Фінляндыі, «лівонскага заліву», праз Лівонію, Самагітыю і Мазовію да Польшчы, «і напрыканцы завяршаецца сармацкімі гарамі», прычым пра Літву і Самагітыю аўтар адзначае, што яны «уразаюцца ў рускія вобласці»². Мяхоўскі таксама згадвае пра Літву і

Сармацкія горы: Сармацкія горы і Тырас (Днестр), па яго меркаванні, знаходзяцца на поўдзень ад Русіі, а Літва — на поўнач³.

Іншаземцы, наведваючы Расію на мяжы XVI—XVII ст. — Джыльс Флетчар, англійскі пасол пры двары цара Федара Іванавіча, і французскі афіцэр Жак Маржарат, жывушы ў Расіі на пачатку XVII ст. пры дварах Барыса Гадунова і Ілжэдзімітрыя I, у сваіх звестках падаюць наступныя факты: Флетчар называе заходнімі і паўднева-

заходнімі суседзямі Расіі Літву, Лівонію і Польшчу⁴; Маржрат кажа акрамя Літвы і Лівоніі яшчэ пра Падолію і Швецыю, не згадваючы пра Польшчу⁵.

Такім чынам, з захаду Расія абмежавана Польшчай, Швецыяй, Лівоніяй, Мазовіяй, Самагітыяй, Літвой, Фінляндыяй, Падоліяй, лівонскім залівам, Сармацкімі гарамі і ракой Днестр. Разам з тым узнікае пытанне: чаму пра суседзяў Расіі ў розных аўтараў не прыводзяцца адны і тыя ж звесткі? Напрыклад, Польшча прысутнічае ў апісанні Мяхоўскага, Герберштайна і Флетчара, але яе няма ў апісанні Маржарата; насупраць, толькі Маржарат згадвае Падолію, у астатніх апісаннях яе няма. Адночы сустракаюцца таксама Самагітыя, Мазовія, лівонскі заліў і Фінляндыя (у Герберштайна), двойчы — Сармацкія горы і Днестр (у Герберштайна і Мяхоўскага), Швецыя (у Герберштайна і Маржарата), тройчы — Польшча (у Мяхоўскага, Герберштайна і Флетчара), Лівонія (у Герберштайна, Флетчара і Маржарата), і толькі Літва згадваецца ва ўсіх названых аўтараў. Гэта можа быць следствам, па-першае, недастатковай інфармаванасці таго ці іншага аўтара (хаця, прынамсі, самае падрабязнае апісанне мы знаходзім у імперскага пасланіка Герберштайна, а не, напрыклад, у жыхара Польшчы Мяхоўскага); па-другое, таго, што аўтары, жывушыя пазней, фіксавалі змяненні, адбываўшыся з цягам часу; па-трэцяе, таго, што розныя аўтары разумеюць пад «рускімі землямі» не адны і тыя ж землі; і, па-чацьвертае, можа быць і тое, што тэрміну «Расія» розныя аўтары надаюць розны сэнс. На трох апошніх пунктах і трэба спыніцца.

Некаторыя змяненні межаў Расіі сапраўды адлюстраваны ў даследуемых творах. Напрыклад, Герберштайн кажа пра тое, што Расія раней распасціралася па цячэнні Днястра да Чорнага мора і Дняпра, але затым туркі і крымцы спустошылі землі паміж вусцямі двух рэк⁶. Але трэба згадзіцца, што гэта датычыцца хутчэй не заходняй, а паўдневай мяжы Расіі.

У дачыненні ж да заходняй мяжы нельга сказаць, што тут знайшлі адлюстраванне нейкія змены, адбываўшыся з цягам часу. Часткова таму, што ніводзін са згаданых аўтараў не распавядае больш пра якія-небудзь змены, адбываўшыся ў мінулым, а часткова і з-за таго, што вынікае з далейшых разважанняў гэтых аўтараў наконт Расіі.

Зараз неабходна праверыць справядлівасць наступнай здагадкі — адносна таго, якія менавіта землі выступаюць у розных аўтараў пад

назвай «Расія». Для гэтага трэба больш падрабязна разгледзець прыведзеныя звесткі пра межы рускіх земляў. Напрыклад, як ужо згадвалася, Літва рознымі аўтарамі змяшчаецца то на захадзе ад рускіх земляў (Флетчар і Маржарат), то на поўначы (Мяхоўскі), то «ўразаецца» у іх, г.зн. знаходзіцца не на поўнач і не на поўдзень ад рускіх земляў, а хутчэй ахоплена імі з бакоў (Герберштайн). Відавочна, што для больш поўнай ідэнтыфікацыі земляў, апісваемых у даследуемых крыніцах, трэба звярнуць увагу на тое, дзе праводзяць іх аўтары астатнія межы Расіі.

Мацвей Мяхоўскі ў сваім даследванні піша, што на ўсходзе «Русія» абмежавана Танаісам, Меатыдамі і «Таўрыйскім востравам», а на поўначы і поўдні ад яе, як мы памятаем, ён змяшчае адпаведна Літву і Сармацкія горы з ракой Днестр⁷. Як вядома, Танаіс — старажытная назва Дону, Меатыды — гэта Азоўскае мора, а пад «Таўрыйскім востравам» аўтар, несумненна, разумее Крымскае ханства. Такім чынам, тут пад «Русіяй» разумеюцца землі, складаючыя тэрыторыю цяперашніх Украіны і Беларусі — уласна заходнерускія землі.

Герберштайн пасля звестак пра заходніх суседзяў Расіі прыводзіць апісанне зямель, ляжачых на ўсход і паўночны ўсход ад гэтай мяжы: ён піша пра даліну Барысфена (Дняпра), згадваючы Кіеў, «некалі сталіцу Русіі», Северскую вобласць, рэкі Танаіс (Дон), Аку, Ра (Волгу), з якой зліваецца Ака, паўночнае мора; і далей «руская мяжа вяртаецца адтуль назад», на поўдзень⁸.

Такім чынам, усходняя мяжа рускіх земляў, па Герберштайну, праходзіць па рацэ Дон, праз вусце Акі, і далей мяжа ідзе да Белага мора. Бясспрэчна, што ў гэтым апісанні фігуруюць землі не толькі заходняй, але і паўночна-усходняй Русі, г.зн. Рускай Маскоўскай дзяржавы, якія тым не менш аўтар аднолькава называе «Русіяй» і падае як адзінае цэлае.

У Флетчара астатнія межы Расіі апісаны наступным чынам: на поўнач знаходзяцца Лапонія і Паўночны акіян; на поўдзень — Крымскія Татары, на ўсход — татары Нагайскія, уладанні якіх пачынаюцца ад Волгі⁹. Гэта значыць, што тут Расія — гэта перш за ўсе Маскоўская дзяржава. З апісання астатніх межаў Расіі ў Маржарата (рака Обь, Нарвегія, Новая Зямля і Ледавіты акіян)¹⁰ таксама вынікае, што ён кажа пра Маскоўскую Русь.

Такім чынам, назіраецца некаторае супярэчэнне — Расіяй (не заходняй і не ўсходняй, а менавіта Расіяй) розныя аўтары называюць то Заходнюю Русь, адасабляючы яе ад Масковіі, то наадва-

рот — Маскоўскую дзяржаву, то і Заходнюю, і Усходнюю Русь разам. Для разумення прычын з'яўлення гэтага супярэчэння трэба працягнуць разгляд даследуемых крыніц.

Пасля ўпамінання пра межы рускіх земляў аўтары нязменна кажучы пра тое, што апісваемая імі Расія падзелена паміж некалькімі дзяржавамі. Герберштайн называе сярод гаспадароў, валодаючых Русіяй, вялікага князя Маскоўскага (падкрэсліваючы, што ён галоўны валадар Русіі), вялікага князя Літоўскага і караля Польскага (адзначаючы, што польскі кароль зараз гаспадарыць і ў Польшчы, і ў Літве)¹¹ Маржарат піша пра дзве часткі Расіі — Белую і Чорную, прычым Чорнай Руссю валодае Польскае каралеўства, а Белая Русь — самастойна і носіць тытул імперыі (зразумела, што гаворка ідзе пра Маскоўскую дзяржаву)¹². Флетчар прыводзіць па гэтаму пытанню цікавыя звесткі: ён згадвае пра захопленыя Польшчай і Швецыяй уладанні цара ў Літве¹³ (сярод якіх названы таксама Нарва і Дэрпт у Лівоніі); відавочна, што ў састаў гэтых уладанняў уваходзяць і заходнерускія землі.

Асабліва трэба спыніцца на інфармацыі, прыведзенай Мяхоўскім. Ён, як ужо казалася, падзяляе паняцці «Русія» і «Масковія», апісвае рускія і маскоўскія землі ў двух асобных главах сваёй працы. Але з гэтага не вынікае, што ён не бачыць ніякай сувязі паміж імі. Так, ён не смешвае Русію з Масковіяй, але, як мы бачылі, ён не атаясамлівае яе і з Літвой, пра што сведчыць згаданне аб руска-літоўскай мяжы (нягледзячы нават на тое, што Вялікае княства Літоўскае валодала заходнерускімі землямі). Заходняя Русь, такім чынам, выступае ў яго як нейкая самастойная адзінка, не тоесяная ні Масковіі, ні Літве, і менавіта яе ён кліча Расіяй. Але пры гэтым ён кажа, што мова насельніцтва Масковіі — паўсюдна руская альбо славянская¹⁴, г.зн. сувязь народаў, якія жывуць у Русіі і Масковіі, для яго відавочна.

Тут жа мэтазгодна прывесці меркаванне па гэтым пытанні сучасніка Мяхоўскага, італьянскага аўтара пачатку XVI стагоддзя Альберта Кампензе. Трэба адзначыць, што ён таксама аддзяляў паняцці «Расія» і «Масковія»: У сваім творы ён піша, што Масковія «распасціраецца ад зямлі Русаў і Літвы аж да акіянаў Скіфскага і Паўночнага»¹⁵, і далей — «на захад ад іх (Маскавітаў) жывуць, таксама памежныя з Маскавітамі, Росы, Літоўцы і Самаяты»¹⁶, г.зн. ён таксама падзяляе паняцці «Масковія» і «Расія», бясспрэчна разумеючы пад «зямлей

Русаў» Заходнюю Русь. І далей Кампензе прыводзіць цікавыя звесткі, якія растлумачваюць прычыны таго, што на землі, складаўшыся раней «царства Росаў», г.зн. на заходнерускія землі, прэтэндуе Масква: па яго словах, маскоўскія князі Іван і Васіль сцвярджаюць свае прэтэнзіі на тым, што гэтыя землі «з непакіснасцю» трымаюцца праваслаўя і прызнаюць уладу Канстанцінопальскага патрыярха¹⁷. Кампензе кажа таксама, што па гэтай прычыне, г.зн. па прычыне адзінства вер, многія яго сучаснікі лічуць Масквіянаў і «Росаў, альбо Рутэнаў», адзіным народам, указваючы тут жа і яшчэ адну прычыну гэтага меркавання — «яны размаўляюць на адной мове»¹⁸. Праўда, Кампензе не кажа, лічыць ён так сам ці проста перадае чужое меркаванне, але гэта і не здзіўляе, калі прыняць да ўвагі наступны важны факт: сам ён у Расіі не быў, яго твор, як ён сам кажа, створаны са слоў яго бацькі і брата, жыўшых у Маскве¹⁹.

Кажучы пра тэрміны, ужываемыя іншаземцамі пры азначэнні Маскоўскай дзяржавы, можна таксама згадаць запіскі англійскага пасланіка пры двары Івана IV і Федара Іванавіча Джарома

Гарсея. У яго кнізе ёсць фраза «у Масковію, звычайна называемую Расіяй»²⁰, дзе паняцці «Расія» і «Масковія» наогул зліваюцца; таксама твор гісторыка XVI стагоддзя Паўла Іовія, напісаны са слоў рускага пасла ў Рыме, дзе і Масковія, і Заходняя Русь пазначаны тэрмінам «Расія», толькі Масковія называецца Белай Расіяй, а заходнерускія землі, падуладныя Літве — Ніжняй Расіяй²¹.

З іншых аўтараў, пакінуўшых звесткі пра тагачасную Расію, у творах якіх змешчана інфармацыя па нашым пытанні, трэба адзначыць Пятра Пятрэя дэ Ерлезунда, шведскага пасланіка пры Маскоўскім двары ў пачатку XVII стагоддзя, і Антонія Пасевіна, папскага нунцыя пры Іване IV. У іх творах таксама даецца апісанне рускіх земляў і народа, які там жыве.

Петр Пятрэй, апісваючы Расію, пасля тытула маскоўскага гаспадара прыводзіць звесткі пра межы Маскоўскай дзяржавы, дзе, у прыватнасці, распавядаецца пра мяжу з Польшчай у Лівоніі, Літве і «іншых краінах, якія ўвайшлі ў склад Літвы, клічуцца Беларусіяй і спавядаюць Грэчаскую і Рымскую веру разам»²².

Несумненна, што згаданая «Беларусія» — гэта землі той жа Заходняй Русі, аб чым сведчыць і прыведзеная тут жа інфармацыя пра гарады, размешчаныя там, — Львоў («рускі Лембург»), Холм, Віцебск, Полацк, Кіеў і іншыя. Ніжэй аўтар, кажучы пра насельніцтва Маскоўскай Русі, адзначае, што рускія і масквіяне — адзін і той жа народ²³.

238

Антонія Пасевіна ў сваім сачыненні таксама падзяляе рускія землі на дзве часткі. Пры гэтым Заходнюю Русь ён называе Белай, але часцей каралеўскай Руссю ці рускімі землямі пад уладай польскага караля²⁴, тым не менш пра насельніцтва і заходніх, і ўсходніх рускіх земляў Пасевіна піша толькі як пра рускіх²⁵.

Вельмі цікавыя звесткі пра насельніцтва рускіх земляў прыводзіць Жак Маржарат: «Самі яны, калі іх пытаюць, якой яны нацыі, адказваюць Russas, г.зн. рускія, а калі іх пытаюць, адкуль яны, адказваюць: is Moscowa — з Масквы, Валагды, Разані ці іншых гарадоў»²⁶. І далей як удакладненне ідзе згаданы вышэй урывак пра існаванне двух частак Расіі — Белай і Чорнай. Значыць, калі Маржарат кажа пра «іх», якія клічуць сябе рускімі, ён мае на ўвазе жыхароў і Белай, і Чорнай Русі.

Такім чынам, на падставе прыведзеных фактаў можна зрабіць выснову, што ў разгледжаных творах іншаземных аўтараў XVI—пачатку XVII ст. ў большасці выпадкаў праследжаецца істотная сувязь паміж землямі і насельніцтвам Заходняй і Усходняй Русі, якія падзяляла маскоўска-літоўска-польская мяжа. Больш таго, з разважанняў некаторых з іх (Д. Флетчар) можна вывесці, што, па іх меркаванні, Заходняя Русь — гэта не што іншае, як тэрыторыя Рускай Маскоўскай дзяржавы, заваяваная Вялікім княствам Літоўскім і Польскім каралеўствам, хаця, безумоўна, да гэтага сцвярджэння трэба ставіцца з вялікай доляй асцярожнасці. Наогул трэба адзначыць, што прыведзеныя ў творах іншаземных аўтараў факты па самой сваёй сутнасці не з'яўляюцца бясспрэчнымі. Разам з тым не выклікае сумненняў тое, што вывучэнне іншаземных крыніц мае вялікае значэнне для фарміравання больш аб'ектыўнага стаўлення як да гэтай, так і да іншых праблем маскоўска-польскіх адносін згаданага перыяду.

¹ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. М.; Л., 1936. С. 95.

² Герберштейн С. «Записки о Московии». СПб., 1866. С. 9.

³ Меховский М. Указ. сач. С. 95.

⁴ Флетчер Дж. О государстве русском // У кн.: Накануне Смуты. М., Молодая гвардия, 1990. С. 484.

⁵ Маржерет Ж. Состояние Российской империи и великого княжества Московии // У кн.: Россия XV-XVII в.в. глазами иностранцев. Л., 1986. С.230.

⁶ Герберштейн С. Указ. сач. С. 8.

⁷ Меховский М. Указ. сач. С. 95.

⁸ Герберштейн. Указ. сач. С. 8—9.

239

⁹ Флетчер Д. Указ. сач. С. 484.

¹⁰ Маржерет Ж. Указ. сач. С. 230.

¹¹ Герберштейн С. Указ. сач. С. 9.

¹² Маржерет Ж. Указ. сач. С. 227.

¹³ Флетчер Д. Указ. сач. С. 485—486.

- ¹⁴ Меховский М. Указ. сач. С. 112.
- ¹⁵ Кампензе А. Письмо Альберто Кампензе к папе Клименту VII о делах Московии // У кн.: Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1836. Т. 1, разд. III (праца А. Кампензе). С. 15.
- ¹⁶ Тамсама. С. 18.
- ¹⁷ Тамсама. С. 20.
- ¹⁸ Тамсама.
- ¹⁹ Тамсама. С. 6.
- ²⁰ Горсей Дж. Записки о России XVI — н. XVII в. М., 1990. С. 50.
- ²¹ Иовий Павел. Книга о посольстве, отправленном Василием Ивановичем, великим князем Московским, к папе Клименту VII // У кн.: Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1836, Т. 1, разд. IV (праца П. Иовія). С. 27.
- ²² Петрей де Ерлезунда Петр. История о великом княжестве Московском. М., 1867. С. 85.
- ²³ Тамсама.
- ²⁴ Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI века. М., МГУ, 1982. С. 28, 30, 39, 191.
- ²⁵ Тамсама. С. 27, 93.
- ²⁶ Маржерет Ж. Указ. соч. С. 227.